

Αποτυπώσεις του τόπου στην παλαιότερη λογοτεχνία

Ενότητα 1η: Η «έκφρασις» του κήπου. Κήποι
στον *Διγενή Ακρίτη* και σε δημώδη ερωτικά
μυθιστορήματα

Ενότητα 2η: Η πόλη πλαίσιο αυτοβιογραφίας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

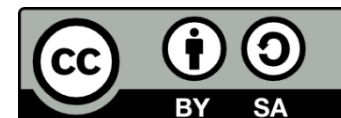

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

**Ενότητα 1η: Η «έκφρασις» του κήπου.
Κήποι στον *Διγενή Ακρίτη* και σε δημώδη
ερωτικά μυθιστορήματα (συνέχεια).
Ενότητα 2η: Η πόλη πλαίσιο
αυτοβιογραφίας**

Μάθημα 2^ο: Ενότητα 1^η (β' μέρος)
& Ενότητα 2^η (α' μέρος)

Περιεχόμενα μαθήματος

1^η Ενότητα

1. Παρουσίαση του άρθρου της A. M. Talbot: «Byzantine Garden Culture (από τη φοιτήτρια Νόπη Μπούραλη). Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα.
2. «Εκφράσεις» κήπων στον *Βέλθανδρο* και τον *Καλλίμαχο* (συντριβάνια, λουτρά και θαυμαστές κατασκευές).

2^η Ενότητα

1. Το πλαίσιο: Η Κρήτη υπό βενετική κατοχή. Εισαγωγικά στη 2^η ενότητα.
2. Ο παλαιότερος γνωστός ποιητής της Κρητικής Λογοτεχνίας, Στέφανος Σαχλίκης: βίος και έργο.
3. Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα.
4. Λεονάρδος Ντελλαπόρτας: βίος και έργο.

Λέξεις-κλειδιά μαθήματος

1^η ενότητα

- Βέλθανδρος
- Καλλίμαχος
- διασκελισμός

2^η ενότητα

- Βενετοκρατούμενη Κρήτη
- Πρώιμη Κρητική Λογοτεχνία
- αυτοβιογραφία
- Στέφανος Σαχλίκης
- Χάνδακας
- Λεονάρδος Ντελλαπόρτας

Σκοποί ενότητας 1^{ης} & 2^{ης}

1^η ενότητα

- Να συμπληρωθεί η εικόνα της λειτουργίας των κήπων στα δημόδη ερωτικά μυθιστορήματα και των θαυμαστών κατασκευών ή λουτρών που υπάρχουν μέσα σε αυτά.
- Να ασκηθούν οι φοιτητές σε συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών περιγραφών του ίδιου μοτίβου και στον σχολιασμό συγκεκριμένων λογοτεχνικών αποσπασμάτων από ορισμένη οπτική γωνία.

2^η ενότητα

- Να γνωρίσουν τους δύο παλαιότερους ποιητές της Κρητικής Λογοτεχνίας, Στέφανο Σαχλίκη και Λεονάρδο Ντελλαπόρτα.
- Να δουν την πόλη (υπαρκτή αλλά και συμβολική ή «αόρατη») όπως λειτουργεί μέσα σε αυτοβιογραφικά ποιήματα του 14^{ου} αιώνα.

1^η ενότητα

**Η «έκφρασις» του κήπου. Κήποι στον
Διγενή Ακρίτη και σε δημώδη ερωτικά
μυθιστορήματα
(β' μέρος)**

1^η Ενότητα

**Παρουσίαση του άρθρου της A. M. Talbot,
«Byzantine Garden Culture» (από τη
φοιτήτρια Νόπη Μπούραλη)**

Παρουσίαση του άρθρου της A. M. Talbot, «Byzantine Garden Culture»

Μοναστηριακοί κήποι στο Βυζάντιο

Είδη:

- α. Κήποι σε μοναστήρια εκτός πόλεως (έρημοι, βουνά) – με βιοποριστικό χαρακτήρα
- β. Κήποι σε μοναστήρια εντός πόλεως (Κωνσταντινούπολη) – με βιοποριστικό αλλά και καλλωπιστικό χαρακτήρα

Παρουσίαση του άρθρου της A. M. Talbot, «Byzantine Garden Culture»

Μοναστηριακοί κήποι στο Βυζάντιο

- Οι κήποι και τα αντίστοιχα μοναστήρια της κατηγορίας (α) δημιουργούνται σε περιοχές κοντά σε νερό και με ωραία θέα. Καλλιεργούνται λαχανικά, φρούτα και βότανα. Από καλλωπιστικά δέντρα, υπήρχαν κληματαριές και κυπαρίσσια και ήταν περιφραγμένοι, για το φόβο των θηρίων.
- Στην κατηγορία (β) οι κήποι ήταν άλση, και είχαν ακόμη και μικρά ζώα για κυνήγι. Είχαν σιντριβάνια, πισίνες, κανάλια, ρυάκια, ποικιλία δέντρων και λουλουδιών.
- Ο μοναστηριακός κήπος αποτελεί μεταφορά του Παραδείσου με μεγάλη σειρά συμβολισμών.

1^η Ενότητα

**«Εκφράσεις» κήπων στον *Βέλθανδρο* και
τον *Καλλίμαχο***

«Εκφράσεις» κήπων στον *Βέλθανδρο* και τον *Καλλίμαχο*

Βέλθανδρος

- Ένα χειρόγραφο
- 1348 ανομοιοκατάληκτοι 15σύλλαβοι στίχοι
- 13^{ος}-14^{ος} αιώνας
- Πηγή: Εμμ. Κριαράς (επιμ.), *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, Βασική Βιβλιοθήκη, 2, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1955, σ. 106-107.

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Βέλθανδρος

- Το σημείο όπου έχουμε «έκφραση» κήπου: αναζητώντας τις πηγές ενός θαυμαστού ποταμού, ο Βέλθανδρος φτάνει στην επικράτεια του Έρωτα, το Ερωτόκαστρο, απ' όπου πηγάζει ο ποταμός. Οι δύο νέοι δεν έχουν ακόμη γνωριστεί, αλλά ο Β. θα βρει μία επιγραφή που του προφητεύει τον έρωτά τους.
- Η «έκφρασις» του κήπου (στ. 282-294) και του σιντριβανιού/βρύσης (295-306) στο Ερωτόκαστρο.

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Και πάραυτα εσέβηκεν* ο Βέλθανδρος και μόνος. (μπήκε)

Είδεν απέδω και απεκεί του ποταμού τα μέρη

διάφορα και ποίκιλα μετά λευκών κλημάτων

άνθη ναρκίσσων κόκκινα, τα δένδρη διαστρωμένα. 285

Άνωθεν βλέμμαν έρριψεν ως προς τα δένδρη τάχα

και δένδρων είδε καλλονήν και ισότηταν* ευμόρφην (ίσο ύψος)

και την κορμοανάβασιν* ευκολωτάτην πάνυ, (ανάστημα του δέντρου)

ότι να είπες εκ παντός ότι ρουκανοτέκτων* (αυτός που ροκανίζει, τεχνίτης ξύλου)

ερρουκανοετούρνευσεν, σταθμίσας* έπηξέν τα. 290

(υπολογίζοντας)

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Και του ανθοφύλλου ο πλασμός πολλά ωραιωμένος.
Είδε, παρεξενώθην τα,* υπερεθαύμασέν τα. (τα θαύμασε)
Το δε γε αναπόταμον κρατεί πάντα κατ' όχθας, (περπατάει
στις όχθες του ποταμού που έρχεται από τις πηγές του
προς τα κάτω)
τό* επεθύμει να ιδή, το φλογερόν εκείνο. (αυτό που)

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Εικόνα 1. Άποψη ποταμού.

Αποτυπώσεις του τόπου στην παλαιότερη λογοτεχνία

Τμήμα Φιλολογίας

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Και τότε βρύσην ηύρηκεν παράξενον οκάτι· 295

ψυχρόν, χιονοκρύσταλλον ύδωρ είχεν η βρύση.

Φράσαι καν όλως απορώ την καλλονήν την τόση,
ην είχεν υπεράπειρον η των Ερώτων βρύση.

Ίστατο γρύψος* λαξευτός, εξήπλωνε πτερά του, (μυθικό ζώο με
σώμα λιονταριού και κεφάλι αετού)

την ράχην προς ισότηταν έφερνε των πτερών του 300

και την ουράν εγύριζεν ως προς την κεφαλήν του·

τοις δε ποσί τοις έμπροσθεν εβάσταζε λεκάνη,
στρογγυλολαξευτόμορφον από πελέκυν λίθον.

(με μορφή στρογγυλεμένη, από πολύτιμο λίθο)

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Το δε νερόν εκ στόματος εξήρχετο του γρύψου
κ' εις το λεκανοπέτρινον* εισήρχετον απέσω 305
(πέτρινη λεκάνη)
του μη σταλάξαι σταλαγμόν κάτω προς γην ολίγον.

«Εκφράσεις» κήπων στον *Βέλθανδρο* και τον *Καλλίμαχο*

Βέλθανδρος

- Η περιγραφή διακρίνεται σε **δύο εκφράσεις: του ίδιου του κήπου και της βρύσης του.**
- Ο κήπος και τα νερά του συνδέονται με την ομορφιά και της νεότητας της ηρωίδας.
- **Πολυσύνθετες λέξεις** στο απόσπασμα.
- **Διασκελισμός** (η συντακτική και νοηματική συνέχεια του δεύτερου ημιστιχίου ενός στίχου στο πρώτο του επόμενου).

«Εκφράσεις» κήπων στον *Βέλθανδρο* και τον *Καλλίμαχο*

*Καλλίμαχος (=Το κατά Καλλίμαχον και Χρυσορρόην
ερωτικόν διήγημα)*

- Δημώδες ερωτικό μυθιστόρημα.
- 2607 στίχοι, ένα χειρόγραφο, ανώνυμο.
- Για τη χρονολόγησή του ισχύει ό,τι είπαμε και για τα προηγούμενα.
- Πηγή: Εμμ. Κριαράς (επιμ.), *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, Βασική Βιβλιοθήκη, 2, εκδ. «Αετός», Αθήνα 1955, σ. 34-35.

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

*Καλλίμαχος (=Το κατά Καλλίμαχον και Χρυσορρόην
ερωτικόν διήγημα)*

Ο Καλλίμαχος και τα αδέλφια του πρέπει να κάνουν κάποιες ανδραγαθίες, για να αποφασίσει ο πατέρας τους ποιον θα κάνει βασιλιά. Φτάνουν στο Αργυρόκαστρο, που φαίνεται απόρθητο. Οι άλλοι δύο αποχωρούν, αλλά ο μεγαλύτερος δίνει πρώτα στον Καλλίμαχο ένα μαγικό δαχτυλίδι. Ο Καλλίμαχος αρχίζει να περιηγείται τον κήπο και το κάστρο...

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

(Έκφρασις πανεξαίρετος του κήπου και του κάστρου,
τόν είδεν ο Καλλίμαχος όταν εισήλθεν μέσα.) 275

Υπερπηδά το πύργωμαν μετά καλής ανδρείας
και παρευθύς εις την αυλήν του κάστρου πίπτει μέσα.

Και βλέπει τα παράδοξα, τα παρά φύσιν όλα,
τας ηδονάς, τας χάριτας, τας καλλονάς, τας τέρψεις.

Άπαντα τίνος λογισμός και νους εξαριθμήσει 280

και τίνος γλώσσα δυνηθή λαλήσαι κατά μέρος;

Ευθύς γαρ ως εξ απαρχής παράδεισος ευρέθη
καρπούς και οπώρας, χάριτας, άνθη και φύλλα γέμων,

από πνοής την ηδονήν υπέρ τον λόγον έχων,

εκ δε της όψεως αυτής μείζονα πάλιν χάριν. 285

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Μόνον ουκ είχεν κηπουρόν ο τηλικούτος κήπος
και το πολύ της ηδονής ελαττωμένον είχε
εκ του μη φαίνεσθαι τινα παρά του κήπου τότε.

Αλλ' ίνα τί πολυλογώ τα περισσά του κήπου;

Τί τας τοσαύτας χάριτας κατά λεπτόν μη γράψαι; 290

(Έκφρασις πανεξαίρετος και του λουτρού του κάστρου.)

Εντός του κήπου του καλού και του περιβολίου
λουτρόν ευρέθη πάντερπνον, όλον ωραιωμένον,
εξαίρετον, πανθαύμαστον, χάριτας γεμισμένον.

Τί πρώτον είπω του λουτρού, τί δη και γράψω πρώτον; 295

Το μήκος, την λαμπρότητα, την εκ του κάλλους χάριν
ή την ολόφωτον αυγήν ή των φυτών το ξένον;

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Απέσω γαρ παρέκυπτεν εις του λουτρού το πλάτος
ανθών και φύλλων και φυτών ευώδης παρά φύσιν·
ο γαρ τεχνίτης του λουτρού μετά πολλής της πείρας 300
θυρίδας υπετέχνωσε* μετά των σφαιλισμάτων.
(φιλοτέχνησε)

Και των θυρίδων τεχνικώς εξεπανοιγομένων
ευθύς εντός παρέκυπτον* τα των ευόσμων φύλλα. (έσκυβαν)
Αντί δεν των πολυτελών ορθομαρμαρωμάτων
είχεν καθίρπτας* το λουτρόν και τας αρμόσεις τούτων. 305
(καθρέπτες)

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Εκ μηχανής δε, τεχνικώς, και ταύτης παραξένου,
ο του λουτρού και του θερμού παχύς ατμός, νεφώδης
ουκ επεσκέπαζε ποσώς εκείνους του καθίρπτας, (δηλ. δεν
θόλωναν ποτέ από τους υγρατμούς)
ουδέ των λίθων ήμβλυνε το τηλαυγές εκείνων,
αλλ' είναι υπερνέφελος* η του καθίρπτου φύσις 310
(αιθέριος, καθαρός)
και νέφος ουκ εσκέπαζεν την του λυχνίτου* χάριν. (το
παριανό μάρμαρο)
Ηνίκα γαρ παρέκυψες εκ του λουτρού την θύραν,
εις τον καθίρπτην έβλεπες και το λουτρόν εθώρεις.
Και δένδρων φύλλα και καρπών και περιβόλιν όλον
εδόκεις βλέπειν εκ παντός εις τους καθίρπτας πάλιν. 315

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Ο τρούλλος ην από χρυσού μετά λιθομαργάρων,
ο δε τεχνίτης τον χρυσόν εις δένδρον μεταπλάττει,
αντί καρπών δε τεχνικώς ενέθηκεν τους λίθους.

(Έκφρασις του κοσμίτου)

Ο δε κοσμίτης* του λουτρού πλοκήν* επλάκη ξένην.
(πολύτιμος λίθος / πλέξιμο σε κόσμημα)

Θαυμάζω χείρας τεχνιτών και του χρυσού την φύσιν· 320
πώς ο χρυσός ως άμπελος τη σμίλα* συνεπλάκη (εργαλείο
γλυπτικής)

και ταις χερσί των τεχνιτών υπεδουλώθη τόσον.

Αν γαρ πολλάκις οφθαλμούς απήρας* αποκείθεν, (πήρες)
είδας μεγάλην ηδονήν, άλλο τι θαύμα μέγα.

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Έγεμε το ροδόσταμα, εδόκει κυματίζειν· 325

εκόχλαζεν, εκάπνιζεν καπνόν οκάτι ξένον,
καπνόν φρικτον δυνάμενον σαλεύειν την καρδίαν.
Από δε στόματος χρυσού και κεφαλής ανθρώπου
εκείνο το ροδόσταμαν φρικτώς* αποκενούτο.
(μυστηριωδώς)

Αν είδες εκ παντός ειπείν ζώντος ανθρώπου στόμα, 330
ούτως και τούτο τεχνικώς ο χρυσοχός εκείνος
από χρυσού μετέστησεν εις κεφαλήν ανθρώπου.

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

(Έκφρασις των θυρών)

Αι θύραι πάλιν του λουτρού σύγκραμα* μέγα, ξένον·
(ανακατεμένο πράγμα)

ξύλον υγρόν εκ της Ινδών και της Αράβων χώρας
και μόσκος άμα σύμμεικτα μετά του ξύλου τούτου. 335

Καρδία γαρ αισθητική* την από τούτων χάριν
(ευαίσθητη)

.....

(Έκφρασις του βηλοθύρου)

Εις δε και πάλιν του λουτρού την ενδοτέραν θύραν
βηλόθυρον* εκρέμετο προς το λουτρόν αρμόζον.
(παραπέτασμα)

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Και γαρ ην το βηλόθυρον κρίνων και ρόδων άνθη.
Της τέχνης το παράξενον ου συνεχώρει βλέπειν. 340
Αλλά και τί πολυλογώ και κατά μέρος γράφω;
Απλώς αν είδες το λουτρόν, λιποθυμήσω, πέσω
και ζήσω λιποθύμημα και χάριν ανασάνω.
Εν τούτοις πάσιν άνθρωπον ποσώς ουδέν ευρέθη.
Όθεν εκείνος απορών την ερημανθρωπίαν, 345
αναζητείν γαρ ήθελεν, ιχνεύειν και γυρεύειν
και λέγει και διερευνάν ταύτα κατά τον νουν του:
«Πάντως ετούτο το λουτρόν ουκ ένι δίχα ανθρώπου».

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

(Έκφρασις του καμινίου)

Εἰς τὸ καμίνιν τὸ λοιπὸν ἐπήγεν, ἀνεστάθην
καὶ καμινάρην τοῦ λουτροῦ γυρεύει νὰ ἐγνωρίσῃ. 350

Ἐπήγεν, ἀνεζήτησεν· ἄνθρωπον **μεν** οὐκ εἶδεν,
τὸ δε καμίνιν εὗρηκεν ἀνάπτον μοναχὸν τοῦ
χωρὶς τινος τοῦ συνεργοῦ, χωρὶς τινος ἀνθρώπου
καὶ ξυλαλόην* ἰνδικήν ἀντὶ τῶν ξύλων γέμον.
(αρωματικὸ ξύλο)

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Εικόνα 2. Άποψη κήπου.

Αποτυπώσεις του τόπου στην παλαιότερη λογοτεχνία

Τμήμα Φιλολογίας

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Εικόνα 3. Πανοραμική άποψη αυτοκρατορικού βυζαντινού κήπου.

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

Εικόνα 4. Εξώφυλλο βιβλίου για τους βυζαντινούς κήπους.

«Εκφράσεις» κήπων στον *Βέλθανδρο* και τον *Καλλίμαχο*

Τα θαυμαστά κατασκευάσματα στους κήπους που μελετήσαμε

- *Διγενής G*: --
- *Διγενής E*: δεξαμενή / πισίνα
- *Λίβιστρος*: πισίνα με ανάγλυφα και μηχανικό άγαλμα
- *Βέλθανδρος*: το σιντριβάνι με τον γρύψο
- *Καλλίμαχος*: το λουτρό

«Εκφράσεις» κήπων στον Βέλθανδρο και τον Καλλίμαχο

- Τα συμπεράσματα του Littlwood, για τους κήπους στα βυζαντινά μυθιστορήματα. Μπορούμε να τα επαληθεύσουμε από τα αποσπάσματα που μελετήσαμε στην τάξη;
- Ο κήπος στα βυζαντινά μυθιστορήματα δεν είναι στοιχείο άσχετο με την υπόθεση. Ανεξάρτητα από το πόσο συνειδητά τον χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, ο κήπος:
  - Δίνει έναν ερωτικό τόνο
  - Τονίζει την ομορφιά της κοπέλας
  - Τονίζει την παρθενία της και καθρεφτίζει το ήθος της
  - Βοηθά τους αναγνώστες να ξεχάσουν τα βάσανα της καθημερινότητάς τους και να ταυτιστούν με τους ήρωες.

2^η ενότητα

Η πόλη πλαίσιο αυτοβιογραφίας (α' μέρος)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

2^η Ενότητα

Το πλαίσιο:

Βενετοκρατούμενη Κρήτη

Το πλαίσιο: Βενετοκρατούμενη Κρήτη

Εικόνα 5. Χάρτες της Κρήτης, 16^{ος} αι.

Το πλαίσιο: Βενετοκρατούμενη Κρήτη

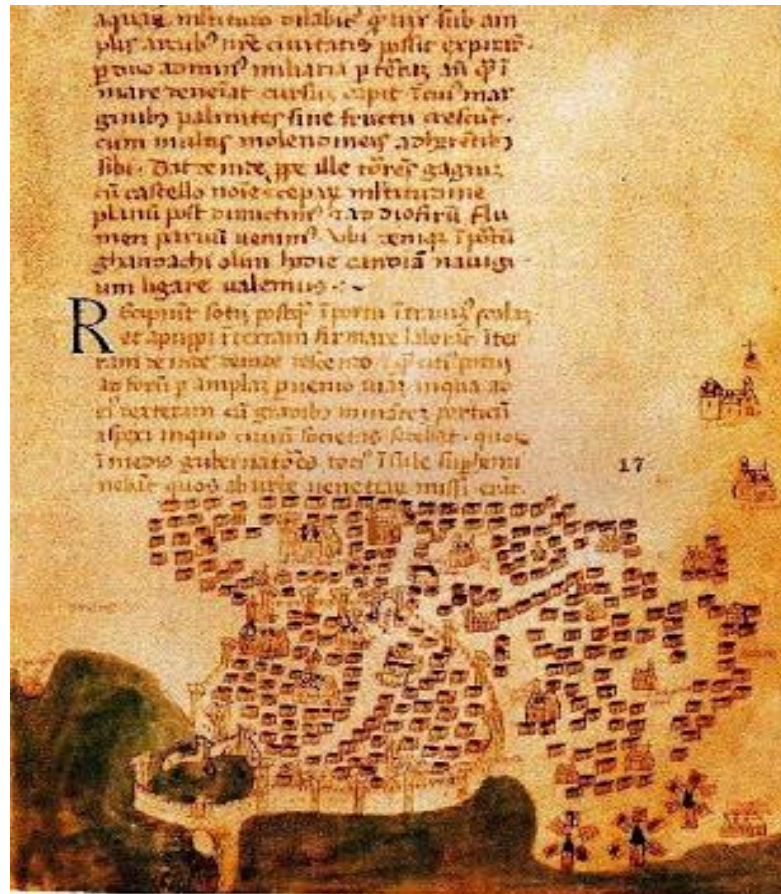
Πρώιμη Κρητική Λογοτεχνία (14^{ος}-αρχές 16^{ου} αιώνα)

- Οι δύο παλαιότεροι γνωστοί ποιητές: Στέφανος Σαχλίκης, Λεονάρδος Ντελλαπόρτας (14^{ος} αιώνας).
- Δύο ποιητές σχεδόν συνομήλικοι, και συμπατριώτες: γεννήθηκαν και οι δυο στην πρωτεύουσα του νησιού, το Κάστρο ή Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο). Ο πρώτος έζησε εκεί πάντα, ενώ ο δεύτερος ταξίδεψε πολύ.

Το πλαίσιο: Βενετοκρατούμενη Κρήτη

Εικόνα 6. Χάρτης της πόλης Candia (Χάνδακας - Ηράκλειο)
του 15^{ου} αι. (Buondelmonti).

Το πλαίσιο: Βενετοκρατούμενη Κρήτη

Πρώιμη Κρητική Λογοτεχνία (14^{ος}-αρχές 16^{ου} αιώνα)

- Η Κρητική Λογοτεχνία τοποθετείται ανάμεσα σε δύο θλιβερά ορόσημα: την πανούκλα του 1348 και την άλωση του Κάστρου από τους Τούρκους το 1669.

2^η Ενότητα

Στέφανος Σαχλίκης: βίος και έργο

Στέφανος Σαχλίκης: βίος και έργο

Ο βίος

- c. 1331: Γεννιέται ο Στέφανος Σαχλίκης στο Κάστρο (=Χάνδακας) της Κρήτης.
- 1348: Επιδημία πανώλης («Μαύρος Θάνατος»). Πεθαίνουν ο πατέρας και η αδελφή του, και ο Στέφανος κληρονομεί την οικογενειακή περιουσία.
- 1357-1360: Μέλος του Μείζονος Συμβουλίου του Χάνδακα.
- 1361: Απορρίπτεται από το Μείζον Συμβούλιο.
- 1362: Απορρίπτεται για δεύτερη φορά.
- 1364-1371: Μέσα σε αυτό το διάστημα, ο Σ. περνά μισό ή ένα χρόνο στη φυλακή.
- 1371-1382: Ο Σ. ζει στο χωριό Πενταμόδι.
- 1382-1391: Ασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου στο Κάστρο.
- πριν από το 1403: Πεθαίνει ο Σαχλίκης.

Στέφανος Σαχλίκης: βίος και έργο

Το έργο

α' περίοδος (1364-1371)

[κοινό ακροατών]

• Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη φυλακή γράφει τα ποιήματα «**Περί φίλων**» και «**Περί φυλακής**» – πιθανότατα το «**Καταλόγι της Πόθας**» (ανομοιοκατάληκτα) και τη «**Βουλή των πολιτικών**» (πολύστιχη ρίμα).

β' περίοδος (1385-1390)

[κοινό αναγνωστών]

• Μετά την επιστροφή από το Πενταμόδι, γράφει τις «**Συμβουλές στον Φραντζισκή**» (1385-1390) (σε δίστιχα) και την «**αυτοβιογραφία**» του (σε δίστιχα).

2^η Ενότητα

**Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του
Χάνδακα**

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος ή Περί των χωριατών και των αβουκάτων

- Πηγή: Cristiano Luciani, «Stefanos Sachlikis, Περί των χωριατών και των αβουκάτων. “Sui villani e gli avvocati di Candia”», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 40 (2003), σ. 85-169.
- Το έργο έχει κάποιο αυτοβιογραφικό χαρακτήρα.
- Μας ενδιαφέρει εδώ η παρουσία της πόλης ως πλαίσιο για τις αυτοβιογραφικές πληροφορίες που δίνει ο ποιητής.
- Ο όρος «αυτοβιογραφία» πρέπει να χρησιμοποιείται με επιφύλαξη. (Martin Hinterberger).
- Πρόκειται για έργο γραμμένο για να διαβαστεί. Απευθύνεται σε κοινό αναγνωστών, όχι ακροατών.
- Η πόλη παρουσιάζεται σε αδρές γραμμές. Όχι με λεπτομέρειες. Είναι μια «αόρατη πόλη» δομημένη συμβολικά (Τίνα Λεντάρη).

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

«Σαχλίκη, εσέν η Μοίρα σου τα σου έχει καμωμένα
πολλά κακά και απλήρωτα* και αριφνημόν* δεν έχουν, (άφθονα /
υπολογισμό)

Και τούτο είναι φανερόν, οι πάντες το κατέχουν,
αμέ καρτέρει, βάσταζε, παρηγορού και θάρρει,
και γίνου προς το δίκαιόν σου υπομονής λιθάριν 5
κ' εκείνη, όσα σε ήρπασεν, δύναται να σου στρέψη
τόσα και πλειότερα καλά και να σε θεραπεύση·
δύναται η Τύχη τον τροχόν πάλιν να τον γυρίση,
κ' εις τα κακά τά σ' έκαμε να σε παρηγορήση.

Και μετά τούτον τον σκοπόν εβάστουν την πικρίαν 10
και ανάμενα την Τύχην μου να πέμπη ιατροείαν».

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Κ' εκείνη η Τύχη μου η κακή, η Μοίρα μου η θλιμμένη
ως είχαν όρεξιν καλήν να συχνοαναστενάζω, 13
να θλίβωμαι και να πονώ και πάντα να φωνιάζω, 15
ουδέν ηθέλησε ποτέ η Τύχη μου να αλλάξη,
ου διά κακόν, ου διά καλόν, διά να με καταλλάξη*,
(να με μεταβάλει)
αμ' ήθελε να με κρατή τες θλίψεις φορτωμένον,
πάντα να με θωρή άτυχον και παραπονεμένον.
Λοιπόν, εξαγανάκτησα της θλίψης το γομάριν, 20
[...]
και ουδέν ημπόρουν να βαστώ του πόνου την ανάγκην,
επίασα το κονδύλιν μου, χαρτίν και καλαμάριν*, (μελανοδοχείο)
να γράψω διά την θλίψιν μου, το δολερόν γομάριν.

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

“Οποῖος λοιπόν ορέγεται να μάθη διά την Μοίραν, 25
το πώς παίζει τον άτυχον, ωσάν παιγνιώτης λύραν
ας έλθη να αναγνώση εδώ τούτο το καταλόγιν*,
(τραγούδι, στιχούργημα)

το εκάτσα κι εστιχόπλεξα και μοιάζει μοιρολόγιν.
Διατί έν’ τιμή και προκοπή και φρόνησις το γράμμα.
Ο κύρης μου και η μάνα μου, εκείνοι οπού με εκάμαν, 30
κατάχερα εκ το στόμα μου ουδέν έλειψεν το γάλα,
κ’ εις μίαν* οι άτυχοι γονείς εις το σκολείον με εβάλαν,
(αμέσως)

στα γράμματα με εβάλασιν, φρόνεσιν να μανθάνω·
και έμαθα τα γράμματα ώστε ενηλικώθην,
κ’ επρόκοπτα εις την παιδείυσιν, ώστε όπου εμεγαλώθην. 35

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Αμή απότις εγένομουν χρονών δεκατεσσάρων,
Χριστέ, να με είχασιν υπά κανίσκιν* εις τον Χάρον! – (δώρο)
διατί ήρχισεν η Μοίρα μου εις μίαν να με εμποδίζη 38
ως είχεν πάντα προθυμίαν, διά να με τσιγαρίζη, <14>
κ' ήρχισα τον διδάσκαλον να τον αποχωρίζω 39
και τα στενά του Κάστρου μας τριγύρου να γυρίζω. 40
Αρά και πότε το χαρτίν επιάνα να διαβάζω,
αμή ήθελα να περπατώ διά να περιδιαβάζω,
και με μεγάλες συντροφίες ήθελα να γυρίζω.
Τα καλαμάρια, τα χαρτία, όλα τα ελαχτοπάτουν.* 45
(κλοτσούσα)
ερμήνευσέ με να αγαπώ πολλά την αμαρτίαν
και αφήκα, ο κακορίζικος, γράμματα και χαρτία.

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Εξύπνησέ με η τύχη μου εις το πολιτικαρείον*, (πορνείο)
κ' εφαίνετό μου το σκολείον ωσάν κακόν θηριόν.

Οπού ήσαν γάμοι και χοροί ήθελα να χορεύω,
μαυλίστριες και πολιτικές ήθελα να γυρεύω.

50

Όλες τες έμαθα καλά, όλες εγνώρισά τες,
κ' εξέδραμα και εγύρεψα κ' επαραδιάβασά τες
Ωρέγομουν να περπατώ με τους τραγουδιστάδες,
με τους παιγνιώτες* τους καλούς, τους παραδιαβαστάδες.
(οργανοπαίχτες)

55

Ολίγα γράμματα έμαθα και τότε τα εξαφήκα,
κ' εις το σκολείον των πολιτικών εγύρεψα κ' εμπήκα.

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Αφήκα πάσαν φρόνεσιν και παιδευσιν και τάξιν,
και συμβουλήν δεν ήθελα τινός να με διατάξη,
αμή εγενόμην μάστορας τους άλλους να διατάσσω 60
και ουδέν ημπορούν τα καλά ποτέ να τα χορτάσω.

Από μαυλίστριες, πολιτικές, είπα, ποτέ να μη έβγω
και άλλους εκεί να μην εμπούν ήξευρα να παιδεύγω
[...]

να περπατώ εις τα σκοτεινά την νύκταν ετρωγόμην· 65
ως νυκτερίδα εγύριζα εις το Ξώπορτον του Κάστρου
και υπήγαινα να κοιμηθώ με της ημέρας τ' άστρου.
Οι συντροφίες, τα γιόματα κ' οι δείπνοι καθ' ημέραν,
και τα μεγάλα ανήφορα, κατήφορα μ' εφέραν·

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

διατί ουδέν είχα ενθύμησιν στο σπίτιν να γυρίσω, 70
αμή ωρεγόμην* και ήθελα πάντα καλά να ζήσω (μου άρεσε)
και το εδικόν μου πάντοτε διά τούτο να χαρίσω.

Ουδέ αθιβάνω* βασιλέα, ουδέ άρχοντα, ουδέ ρήγα, (φέρνω στο
μυαλό μου)

που να εξοδιάζει περισσά και να εσοδιάζη ολίγα,
να μηδέν έλθη εις πτωχείαν, να μηδέν ερημάζη, 75
να αγανακτίζη πάντοτε, να βαριαναστενάζη.

Αφήκα πάσα χάριτα και πάσα καλοσύνη,
εξέπεσα κ' επτώχανα κ' εχάσα το εδικόν μου,
και τότε σκόπησε* καλά τον πελελόν* σκοπόν μου: (σκέψου /
τρελό)

επούλησα τα σπίτια μου κ' επούλησα τους τόπους 80
οπού με αφήκαν οι γονείς με τους πολλούς τους κόπους.

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Και τότε η Τύχη μου η κακή, μάθε το τί με εποίκε·
απὴν με επήρε τα πολλά και τα μισά με αφήκε,
τότε ήρχισεν η τύχη μου τάχα να συμβουλεύη,
κλεπτάτα να με συγελά και να με αζιγανεύη*. (να με εξαπατά) 85

Και λέγει η Τύχη μου η κακή: «Εδά έβγαλες τα χρέη,
έλειψαν από πάνω σου οι άνομοι Εβραίοι.

Τρώγε και πίνε το λοιπόν, τρώγε και χαροκόπα,
και πώς να κρους καλόν καιρόν, ημέρα νύκτα σκόπα!».

Λοιπόν εξαναγιάγερνα εις την αρχαίαν μου τάξιν, 90
και οπού να κάμη τα έκαμα, ολίγα να υποτάξη.

Ωρέγομουν να περπατώ και να περιδιαβάζω,
πάσα καλήν χαροκοπίαν ήθελα να διαβάζω,
ηγάπουν το μαυλισταρείον*, το μέγα μοναστήριν. (πορνείο)

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Και ως το ήθελεν η Τύχη μου, η άτυχός μου Μοίρα,
ηύρα την Κουταγιώταιναν, την πομπωμένην χήραν,
που ν' αξιωθώ να την ιδώ και να της κρουν την λύραν.
Πολλά εχαροκόπησα εγώ κ' εκείνη αντάμα·

ήτον αυθέντρια και κυρά και δέσποινα και ντάμα.
Πολλά επαραδιαβάσαμεν αντάμα εμείς οι δύο,
ακόμη ώς και την σήμερον τα γένια μου μαδίω.

Διά εκείνην την πολιτικήν στην φυλακήν με εβάλαν,
και απήτις μ' ερημάξασιν, τότε κοντά μ' εβγάλαν
και τά έγγραψα εις την φυλακήν διά τες αρχαίες μαυλίστριες
[...]

και τα παιδιά του σκολείου πολλά τα ετραγουδούσαν.

95

100

105

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος

Και απήν ελευθερώθηκα, η Τύχη μου η καμένη,
ως ήτον να με πολεμά πάντοτε μαθημένη,
λέγει μου: «Άγωμε* εις το χωρίον, να κάμης τες δουλείες σου,
(πήγαινε)

και άφες του Κάστρου τα στενά, άφες τες πελελίες σου, 110
να λείπης εκ τες έξοδες κ' εκ τες εντυμασίες
να μη σε τρων πολιτικές, μηδέ και μαυλισίες.

Λείπε από τόσην έξοδον και γίνου νοικοκύρης,
αν ζήσης να περισσευθής και πάλιν να διαγείρης, 115
όντα τυχαίνη, γύρευσε, σπούδαξε να εσοδιάζης
και θέλεις έχειν εις καιρόν, αν πρέπει, να εξοδιάζης».

Εκόμπωσέ με* η Τύχη μου, είπέ μου: «Γείρε, φύγε!» (με ξεγέλασε)
και από το Κάστρον με έβγαλεν, εις το χωρίον με επήγε.

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Εικόνα 7. Τμήμα των παλαιών τειχών εντοιχισμένο σε κατάστημα της οδού Δαιδάλου (Ηράκλειο).

Αποτυπώσεις του τόπου στην παλαιότερη λογοτεχνία

Τμήμα Φιλολογίας

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

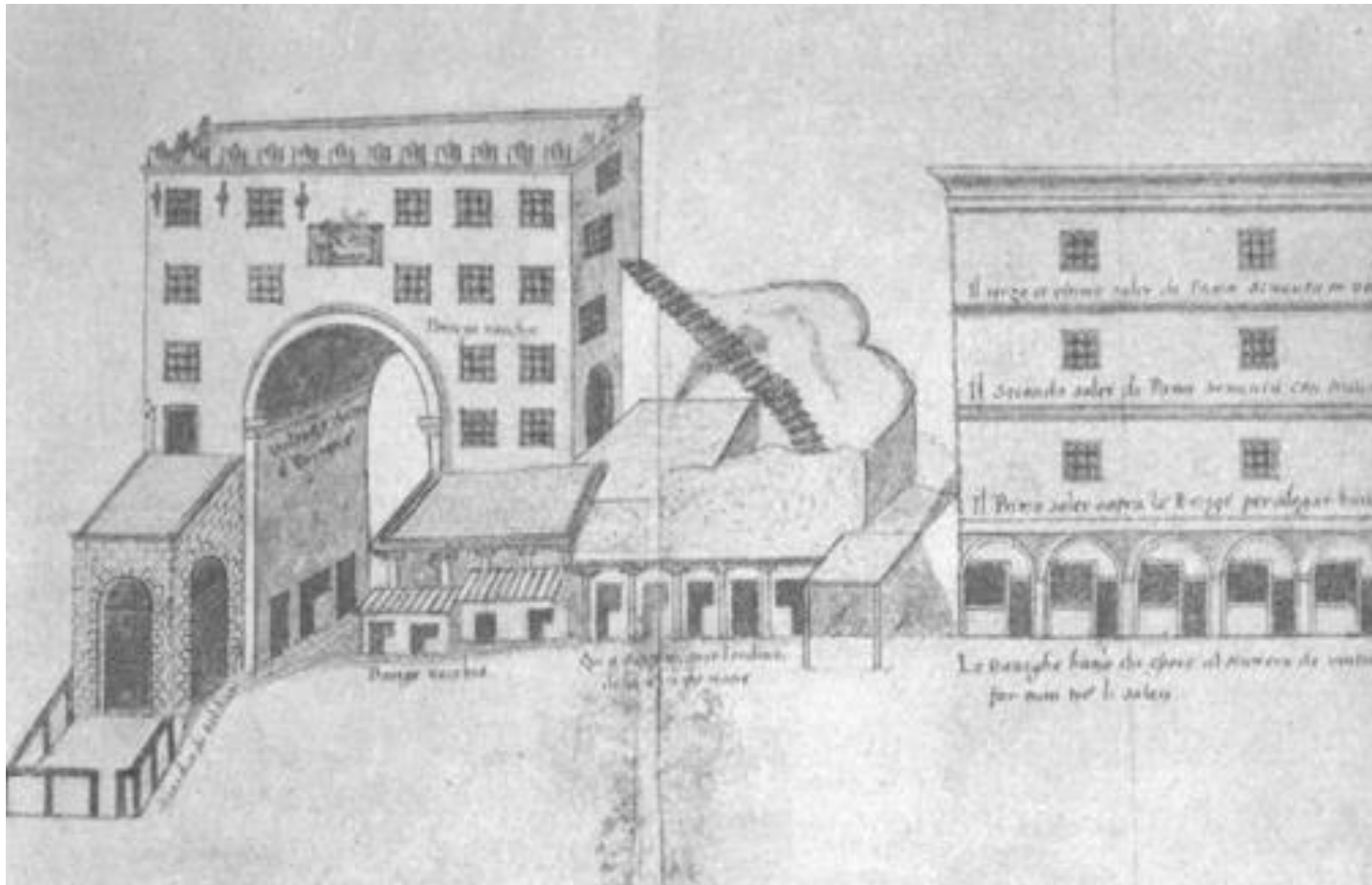
Εικόνα 8. Τμήμα των παλαιών τειχών εντοιχισμένο σε κατάστημα της λεωφόρου
Δημοκρατίας (Ηρακλείου).

Αποτυπώσεις του τόπου στην παλαιότερη λογοτεχνία

Τμήμα Φιλολογίας

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Εικόνα 9. Η πύλη Voltone των παλιών τειχών, που οδηγούσε στο Ξώπορτο.

Στέφανος Σαχλίκης: απεικόνιση της πόλης του Χάνδακα

Αφήγησις παράξενος ή Περί των χωριατών και των αβουκάτων

- Πρέπει να προσέχει κανείς τη **χρήση του όρου «αυτοβιογραφία»** εδώ: ό,τι είναι αυτοβιογραφικό δεν ανήκει απαραίτητως στο γραμματειακό είδος της αυτοβιογραφίας. Στην περίπτωση του Σαχλίκη πρόκειται για «αυτοαναπαραστατική γραφή» (Hinterberger). Στο Βυζάντιο η αυτοβιογραφία δεν ήταν χωριστό είδος. Ο Hinterberger θεωρεί τα ποιήματα του Σαχλίκη και του Ντελλαπόρτα ως ανήκοντα στη βυζαντινή παράδοση του αυτοαναπαραστατικού λόγου. Διαφέρουν όμως, γιατί τώρα τους αυτοβιογραφούμενους τους ορίζει η τύχη και όχι η θρησκεία.
- Στον Σαχλίκη η αυθιστόρηση γίνεται το όχημα για την παρουσίαση των σατιρικών στοιχείων – γίνεται το πλαίσιο για τη σατιρική αφήγηση.

2^η ενότητα

**Λεονάρδος Ντελλαπόρτας:
βίος και έργο**

Λεονάρδος Ντελλαπόρτας: βίος και έργο

Ο βίος

- Ποιητής σύγχρονος του Σαχλίκη.
- Και αυτός από το Κάστρο.
- Οι σωζόμενες ιστορικές πηγές μάς δίνουν πολλές λεπτομέρειες για τη ζωή του.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (1/2)

- Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:
- Εικόνες/Σχήματα/Διαγράμματα/Φωτογραφίες
- Εικόνα 1: Εικόνα: «Άποψη ποταμού». Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Nestos_river.jpg?uselang=el
- Εικόνα 2: «Άποψη κήπου». Πηγή: <http://traveledearth.com/2012/12/19/lesser-seen-istanbul-yedikule-fortress-byzantine-city-walls/>. Copyright.
- Εικόνα 3: «Πανοραμική άποψη αυτοκρατορικού βυζαντινού κήπου». Πηγή: http://www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/islamic_garden_design_historyg. Copyright.
- Εικόνα 4: «Εξώφυλλο βιβλίου για τους βυζαντινούς κήπους». Πηγή: <http://maryjahariscenter.org/blog/byzantine-gardens-and-beyond/>. Copyright.
- Εικόνα 5: «Χάρτες της Κρήτης, 16^{ος} αι.». Πηγή: http://texnis-egkwmi.blogspot.gr/2009/11/blog-post_17.html. Copyright.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (1/2)

- Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:
- Εικόνες/Σχήματα/Διαγράμματα/Φωτογραφίες
- Εικόνα 6: «Χάρτης της πόλης Candia (Χάνδακας - Ηράκλειο) του 15^{ου} αι. (Buondelmonti)». Πηγή: http://texnis-egkwmio.blogspot.gr/2009/11/blog-post_17.html. Copyright.
- Εικόνα 7: «Τμήμα των παλαιών τειχών εντοιχισμένο σε κατάστημα της οδού Δαιδάλου (Ηράκλειο)». Πηγή: Από το προσωπικό αρχείο της καθηγήτριας (φωτογραφία της Χαράς Μαρκάκη).
- Εικόνα 8: «Τμήμα των παλαιών τειχών εντοιχισμένο σε κατάστημα της λεωφόρου Δημοκρατίας (Ηράκλειο)». Πηγή: Από το προσωπικό αρχείο της καθηγήτριας (φωτογραφία της Χαράς Μαρκάκη).
- Εικόνα 9: «Η πύλη Voltone των παλιών τειχών, που οδηγούσε στο Ξώπορτο». Πηγή: <http://www.clab.edc.uoc.gr/seminar/xandakas/Foto%20pilis%20Voltone.htm>. Copyright.

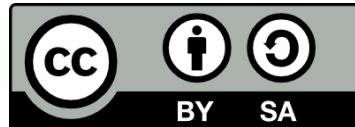
Σημείωμα Αναφοράς

1. Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αναστασία Μαρκομιχελάκη. «Αποτυπώσεις του τόπου στην παλαιότερη λογοτεχνία. Ενότητα 1η: «Η «έκφρασις» του κήπου. Κήποι στον *Διγενή Ακρίτη* και σε δημώδη ερωτικά μυθιστορήματα (β' μέρος)» & Ενότητα 2^η: «Η πόλη πλαίσιο αυτοβιογραφίας (α' μέρος)». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS363/>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Παρόμοια Διανομή [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Ευθυμία Χ. Πέτκου
Θεσσαλονίκη, Χειμερινό Εξάμηνο 2014-15.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

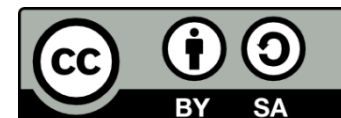

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

